

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

На правах рукопису

МАТЯХ Валентина Миколаївна

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XVI-XVIII ст. У ВИСВІТЛЕННІ
ЖУРНАЛУ "КИЕВСКАЯ СТАРИНА"**

07.00.09 - Історіографія,
джерелознавство та методи історичного дослідження

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1993

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00814303 (J)

AB 27.744

Робота виконана в Інституті історії України Академії наук України

Науковий керівник - доктор історичних наук,
член-кореспондент АН України
Смолій В.А.

Офіційні опоненти - доктор історичних наук,
член-кореспондент АН України, професор
Шевченко Ф.П.;
кандидат історичних наук
Тодійчук О.В.

Провідна установа - Київський університет ім. Т.Шевченка

Захист відбудеться "25 червня" 1993 р. о 14⁰⁰ год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д0 І6.31.01 по захисту
дисертацій в Інституті історії України АН України /адреса:
252001, Київ - І, вул. Грушевського, 4/

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту
історії України АН України ,

Автореферат разісланий "19" травня 1993 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Пінчук Ю.А.

І. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність проблеми. В час зростання суспільного інтересу до минулого України, відродження вітчизняної медієвістичної школи у ряд першочергових наукових завдань висувасться питання вивчення політичного та економічного життя українського народу, його культурного та етнічного розвитку, взаємовідносин з своїми найближчими сусідами, історії української державності, права, визвольних змагань тощо.

Незаперечним законом еволюції історичної науки виступає спадкоємність між істориками різних поколінь, забезпечити яку покликана історіографія. Лише за умови комплексного підходу до вивчення історіографічного матеріалу стає можливою як реконструкція основної лінії розвитку історії історичної науки в цілому, так і окремих її ланок зокрема. Це сприяє використанню досвіду історичного пізнання для розробки актуальних та малодосліджених проблем.

В останні десятиріччя ХІХ – на початку ХХ ст. існували реальні передумови для переходу історичних досліджень в нову якість – від розробок конкретно-локального характеру до створення узагальнюючих праць. Велику роль в процесі інтенсивного накопичення фактичного матеріалу та оперативній постановці актуальних проблем історичного дослідження відіграла історична публіцистика як засіб найбільш мобільного й широко доступного виходу наукової продукції. Саме на час інтенсивного розвитку історичної науки припадає видання першого українського історичного журналу "Киевская старина", заснування якого зумовлювалося нарізкою потребою у створенні в Україні власного наукового друкованого органу для оперативного висвітлення стану справ в історичній науці, визначення напрямів наукових пошуків, своєчасного поширення знань з місцевої історії серед широкого читачького загалу.

З перших кроків свого існування "Киевская старина" набула слави неординарного друкованого органу, який виступив далеко за межі звичайного історичного журналу. Високо оцінюючи значення часопису в історіографічному процесі кінця ХІХ – початку ХХ ст.; його сучасники відзначали велику заслугу "Киевской старини" перед гуманітарними науками, вбачаючи в журналі справжній науковий координаційний центр з якнайширших проблем україністики.

На необхідності всебічно висвітлити багатогранну діяльність часопису неодноразово наголошувалося як в дожовтневих, так і в сучасних історіографічних студіях. Не раз піднімалося й питання про тематичні перевидання матеріалів, вмішених у журналі. Проте, на жаль, ці проблеми залишилися поза увагою дослідників.

Досить незадовільно є і ступінь наукової розробки проблеми. Це стосується як загального уявлення про стан історичної науки в останніх десятиріччях XIX – початку XX ст., так і питань, пов'язаних з історією української історичної періодики зокрема. Початком більш-менш систематичного вивчення і використання сучасними істориками наукової спадщини історичних журналів можна вважати лише другу половину 60-х років¹. Разом з тим слід зазначити, що об'єктом дослідження, як правило, виступали історичні журнали, що виходили за радянської доби. Водночас історіографія дожовтневої періодики обмежується лише кількома працями загального характеру з історії української журналістики перформеного періоду, в яких побіжно згадуються й історичні періодичні видання², та короткими довідками у бібліографічно-довідковій літературі. Саме це дало підстави О.І.Киячу зробити висновок про поверхове висвітлення в радянській історіографії історії навіть провідних, найбільш значущих з точки зору їх вкладу у розвиток вітчизняної історичної науки журналів кінця минулого – початку нинішнього століття³. В повній мірі подібне зауваження стосується часопису "Киевская старина".

Зрозуміло, що факт існування цього журналу не міг бути повністю проігнорований вченими. На сьогодні бібліографія з теми нараховує близько 50-ти найменувань. Інша справа, яка інформаційна насиченість приховується за цієї кількості. Майже третину праць становлять короткі повідомлення анотаційного характеру в науково-довідковій літературі, навчальних посібниках з історіографії та історії журналістики, відповідних томах багатотомних праць "Очерки истории исторической науки в СССР", "Історія Української РСР" та "Історія Києва". Невеликі згадки про журнал містяться в окремих монографіях, присвячених творчості провідних дожовтневих істориків, та в дослідженнях відповідних аспектів української історії, а також в літературознавчих і етнографічних працях. До цієї ж групи можна віднести й рецензії на окремі книжки журналу та його покажчик, критико-бібліографічні огляди вмішених у нього матеріалів, які періодично друкувалися в "Новом времени", "Пра-

¹ Див.: Кияч А.И. История Украины на страницах русской журнальной исторической периодики второй половины XIX – начала XX веков. – Автореф. дис.... канд. ист. наук. – К., 1991. – С.4.

² Дей О.І. Українська революційно-демократична журналістика. – К., 1959; Дмитрук В. Нарис з історії української журналістики XIX ст. – Львів, 1969; Історія української дожовтневої журналістики. – Львів, 1983.

³ Кияч А.И. Указ. соч. – С.6.

вительственным вестнике", "Русском архиве", "Киевских епархиальных ведомостях", "Записках Научного товариства ім. Шевченка" й інших періодичних виданнях.

На з'ясування окремих епізодів з власної історії проливають світло публікації самої "Киевской старини". В деяких з них показано історію створення часопису, містяться матеріали з біографій його редакторів та провідних співробітників. З редакційних статей можна прослідкувати програмні засади, на яких було побудовано діяльність часопису.

Окрему групу становлять спогади близьких до видання осіб. Досить рельєфно картини редакційного життя, особливо на першому етапі існування часопису, постають у спогадах Г.Лазаревського /"Українська література", 1943-1944/. В жанрі мемуаристики з використанням епістолярних джерел написані праці І.Житецького, в яких історія журналу поступово доводиться до початку 90-х рр. XIX ст.¹ Існує також кілька наукових публікацій /невеликих за обсягом статей в періодичних виданнях чи наукових збірниках/, в яких простежуються окремі моменти з історії існування "Киевской старини" та наукової діяльності її співробітників й редакторів, робляться спроби проаналізувати деякі публікації часопису. Насамперед за глибиною подачі матеріалу серед них слід виділити праці В.В.Данилова² та М.С.Грушевського³. Спеціальний розділ "Киевской старине" присвятив у своїй праці Д.Дорошенко, де він намагався окреслити коло найбільш важливих проблем з історії українського народу, що були підняті на сторінках часопису, та показати внесок у його роботу ряду видатних українських істориків⁴.

В радянській історіографії журналу "Киевская старина" приділялася досить незначна увага. Цьому значною мірою сприяли позначені зви-

¹Житецький І. "Киевская старина" сорок років тому. Нариси та спомини // За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початку XX століття. - Кн.Ш. - К., 1928. - С.125-146 та ін.

²Данилов В.В. Литературные поминки // Исторический вестник. - 1907. - № 7. - С.205-212.

³Грушевский М.С. Историография 1880-1890 гг. Лазаревский и кружок "Киевской старины" // Украинский народ в его прошлом и настоящем. - Спб., 1914. - Т.І.

⁴Див.: Дорошенко Д. Огляд української історіографії. - Прага, 1923.

нувачувально-публіцистичним карбом оцінки наукової спадщини доживних українських істориків, більшість з яких одночасно виступала авторами й співробітниками часопису. Як єдину спробу історіографічного аналізу матеріалів журналу за сімдесят післяжовтневих років можна розглядати статтю Г.К.Швидько, в якій показано вклад "Киевской старини" у вивчення деяких питань історії українського середньовічного міста¹. 90- та 100-річний ювілей "Киевской старини" обумовили появу т.зв. ювілейних статей як в Україні, так і в діаспорі, присвячених часопису². Об'єктом дисертаційних досліджень виступили фольклорні та літературознавчі публікації журналу³.

Загалом існуючі в науковій літературі оцінки "Киевской старини", як правило, неоднозначні. Більшість сучасників журналу та дослідників наступних поколінь високо оцінювався його внесок в історіографічну спадщину України. Проте неодноразово робилися спроби звинуватити "Киевскую старину" у відсутності реакції на громадсько-політичне життя країни. Однак, на думку дисертанта, т.зв. "аполітичність" журналу слід розцінювати швидше не як ваду, а як значну перевагу справжнього наукового органу у класичному варіанті, вільному від будь-яких ідеологічних нашарувань.

В цілому радянська історіографія оцінювала "Киевскую старину" як журнал буржуазно-ліберального напрямку з певним ухилом на позиції буржуазного націоналізму та сепаратизму. Бездоказовість та заполітизова-

---

¹Швидько А.К. Вопросы истории феодальных городов Украины в журнале "Киевская старина" // Некоторые вопросы социально-экономической и политической истории Украинской ССР: Сб. науч. ст. - Вып. 4. - Днепропетровск, 1973. - С.135-146.

²Короткий Ю.А. З історії створення першого історичного журналу на Україні /До 90-річчя виходу в світ першого номера журналу "Киевская старина"/ // Укр. іст. журн. - 1972. - № 1. - С.125-127; Антонович М. "Киевская старина": З приводу ювілею // Український історик. - 1980. - № 2-4 /78-80/. - С.24-35.

³Иоаниди А.Л. Журнал "Киевская старина" и вопросы фольклористики на Украине в конце XIX - начале XX в. - Автореф. дис... канд. филол. наук. - К., 1969. - 20 с.; Кучинский Н.В. Журнал "Киевская старина" и украинский литературный процесс конца XIX - начала XX ст. - Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - К., 1990. - 23 с.

ність такої характеристики цього видання очевидна /навіть свідчить про зворотне/. Слідування за конкретним історичним фактом і наукова сумнівність перш за все визначають його справжнє місце в українській /та й світовій/ історіографії. Насамперед часопис слід розглядати як наукову трибуну, відкриту для представників практично всіх гуманітарних наук кінця минулого століття. Однак тенденція щодо пониження ролі "Киевской старини" в історичному процесі в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. ще виразніше, ніж в історіографічних працях, проступила в дослідженнях з історії журналістики. Так, у монографії Б.І.Єсіна "История русской журналистики ХІХ в." /М., 1989/ про журнал відсутня навіть побіжна згадка.

Короткий історіографічний огляд показує, що проблема відображення основних питань історії України ХУІ–ХУІІІ ст. на сторінках журналу "Киевская старина" до останнього часу не була предметом спеціального дослідження. Наукова актуальність і недостатня розробка даної проблеми диктують необхідність комплексного дослідження багатьох наукової спадщини часопису, його вкладу у розвиток доживотної історичної науки.

Обмеження хронологічних рамок дослідження ХУІ–ХУІІІ ст. пояснюється тим, що саме на цей період припадає найбільша питома вага публікацій журналу. В свою чергу це дозволяє виявити основні напрями дослідницьких інтересів в українській доживотній медієвістиці стосовно цільного хронологічного проміжку часу, який характеризувався такими подіями і явищами, як становлення українського козацтва, формування української нації, створення Української козацької держави тощо.

Комплексне вивчення та використання публікацій журналу в сучасних історичних розвідках дає можливість переглянути оцінки окремих подій, більш повно реконструювати загальну еволюцію історичного процесу, виявити пріоритетні напрями і нові проблеми наукових досліджень.

Мета дисертації полягає у визначенні вкладу журналу "Киевская старина" у розвиток історичної науки і з'ясування його місця в українській історіографії, комплексному дослідженні його багатьох наукової спадщини з основних проблем історії України ХУІ–ХУІІІ ст., виділенні у ній найбільш цінних елементів, важливих для сучасної медієвістики.

Загальною метою продиктовані й основні завдання, які автор намагався вирішити у процесі дослідження теми:

- висвітлити умови, в яких відбувалося заснування журналу "Киевская старина"; дослідити його діяльність за 25-річний період існування;

- окреслити коло проблем, які стали предметом дослідження вчених

- авторів "Киевской старини";
- з'ясувати склад авторів і кореспондентів;
- визначити ступінь відображення на сторінках часопису основних досягнень української історичної наук у другій половині XIX - на початку XX ст.;
- вияснити місце "Киевской старини" серед наукових установ гуманітарного профілю;
- проаналізувати зміст публікацій журналу з питань історії України XVI-XVIII ст., виявити найбільш важливі з них з точки зору використання сучасною історичною наукою;
- показати значення вмічених на сторінках журналу матеріалів в розробці пріоритетних напрямів сучасних медієвістичних досліджень.

Основним об'єктом дослідження є публікації часопису, присвячені соціально-економічній та суспільно-політичній історії України XVI-XVIII ст. Дисертант обмежився лише загальною характеристикою публікацій з історії української культури, враховуючи їх значно ширші хронологічні межі /переважно ХУП - початок ХХ ст./.

Джерельною базою дисертації виступає комплекс друкованих та архівних матеріалів, значна частина яких вводиться до наукового обігу вперше. Дослідження базується перш за все на ґрунтовному вивченні повного комплекта журналу "Киевская старина" за 1882-1906 рр. У праці також широко використані епістолярні джерела з історії видання часопису, добірки яких з ґрунтовними передмовами й коментарями друкувалися в "Українському археографічному збірнику", журналі "Україна", в інших наукових збірниках. Значну цінність становлять джерела Центрального державного історичного архіву України та Відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН України ім. В.І.Вернадського, особливо фонди ІІ2 /понад 300 од. зб./ та ІІ ЦІБ АН України, де зберігається редакційний архів "Киевской старини", фонд 295 Київського тимчасового комітету у справах друку ЛЦДІА України/, у якому є справа про видання у м.Києві журналу "Киевская старина". Використано також особисті фонди видавців-редакторів журналу й визначних представників історичної науки кінця XIX - початку ХХ ст., імена яких тісно пов'язані з існуванням часопису, документи ряду офіційних установ. За своїм характером це ділові папери, зокрема, договори, довідки та посвідчення, конторські книги, а також кореспонденція офіційного характеру, приватне листування, рукописи праць, що надходили до редакції, спогади про співробітників журналу тощо.

На жаль, сьогодні не можна говорити про повну збереженість ре-

дакційного архіву. Слід також констатувати факт його розпорошеності по багатьох фондах. Проте наявні документи дозволяють простежити механізм редакційної роботи та джерела поповнення редакційного портфеля, географію розповсюдження "Киевской старини", кількість її передплатників, виявити труднощі фінансового та цензурного характеру, які супроводжували видання журналу.

В процесі роботи над темою, крім праць, що безпосередньо стосуються "Киевской старини", було опрацьовано твори видатних українських істориків дожовтневої доби, історіографічні студії, дослідження з історії журналістики другої половини XIX - початку XX ст., праці, присвячені окремим представникам української історичної науки та діяльності наукових установ, а також використано літературу критико-бібліографічного характеру у вигляді рецензій, критико-бібліографічних оглядів тощо.

Методологічно дисертація побудована на діалектичних принципах наукового пізнання. В її основу покладено проблемно-тематичний метод. Автор прагнув зберегти об'єктивний підхід щодо оцінки наукового доробку журналу, який передбачає, зокрема, строге дотримання принципу історизму й відмову від перенесення ідеологічних установок на оцінку подій і фактів історії. Натомість основна увага дисертанта звертається, насамперед, на конкретні результати /як позитивні, так і негативні/, яких досягли історики за певний проміжок часу.

Наукова новизна дисертації зумовлюється характером проблеми, а також комплексним підходом до вирішення поставлених питань. Вперше у вітчизняній історіографії досліджується головні аспекти середньовічної історії України на сторінках провідного друкованого органу українських науковців кінця XIX - початку XX ст., виявлена проблематика журналу, дана оцінка його наукової спадщини. У праці вперше в історичній науці визначається роль та місце журналу "Киевская старина" в українській дожовтневій історіографії, розкривається наукова цінність його публікацій щодо розробки конкретних проблем історії українського середньовіччя.

Практичне значення роботи полягає у тому, що її матеріали та висновки можуть бути використані при створенні узагальнюючої історії історичної науки в Україні та написанні фундаментальних історіографічних праць і досліджень з історії української дожовтневої журналістики, при розробці вузівського курсу української історіографії і навчально-методичних посібників з окремих проблем історії історичної науки, а також при розробці широкого кола проблем з історії України

XVI-XIII ст., в науково-популярних, навчальних та історико-красознавчих дослідженнях, в практичній викладацькій роботі.

Структура дисертації відповідає основній меті дослідження. Праця складається із вступу, трьох розділів і висновків. У додатку вміщено список використаних джерел і літератури.

П. КОРОТКИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано вибір теми дисертаційного дослідження, відзначено його актуальність, наукову новизну та практичну значимість, викладено мету і завдання роботи, визначено її хронологічні рамки, охарактеризовано джерельну базу та ступінь дослідженості проблеми.

У першому розділі розглянуто комплекс питань, пов'язаних з заснуванням і виданням у Києві першого українського історичного журналу, визначенням його місця у дожовтневій українській історіографії. Дисертант вважав за доцільне дослідити ці питання на тлі загальноісторичного процесу, який відбувався в Україні у другій половині XIX - на початку XX ст. Це дозволило зробити висновок про наявність на цьому етапі не кризових, як це традиційно стверджувалося, а, навпаки, своєрідних явищ ренесансу у розвитку української історичної думки. Саме загальним піднесенням історичних знань, створенням великої кількості досліджень як монографічного характеру, так і у вигляді журнальних публікацій можна пояснити появу на початку 60-х рр. XIX ст. такого унікального явища, як часопис "Киевская старина", який не мав на той час аналогів в історичній періодиці.

Майже за 25 років існування /1862-1906/ в його історії можна виділити кілька періодів. На особливу увагу заслуговує перший з них - період створення "Киевской старини" й перших років її видання, який умовно визначається 1862-1867 рр. На цьому етапі вирішувалася не тільки доля майбутнього журналу, а й формувалася його основний напрям, внутрішня структура й тематична направленість. Саме тоді оформувалося основне авторське ядро "Киевской старини" /в різні роки з журналом співробітничали історики В.Б.Антонович, Д.І.Багалій, М.Ф.Владимирський-Буданов, В.С.Іконніков, І.М.Каманін, М.І.Костомаров, О.М.Лазаревський, А.О.Скальковський, Д.І.Яворницький, археолог М.М.Білозерський, етнографи М.Ф.Сумцов, Ц.Г.Нейман, Ф.Р.Рильський, мовознавці В.Грінченко, П.І.Житецький, В.Ш.Науменко, М.І.Петров, О.О.Потебня, письменники М.Вовчок, І.Карпенко-Карий, О.Кобилянська, М.Кошубинський, П.Мирний, Л.Українка, І.Франко та інші автори/, виразно виявився її національний характер.

Журнал відіграв важливу роль у розробці і популяризації знань з історії України. Значне місце на його сторінках було віддано давній українській історії /Д.Багалій, П.Голубовський, М.Костомаров, П.Лебединцев, Ц.Нейман/. За регіональним розподілом найбільш багатоглядно була представлена історія Лівобережної України за доби середньовіччя /П.Китицин, О.Лазаревський, В.Науменко та ін./. В той же час чимала увага приділялася науковому вивченню історичного минулого інших українських земель - Правобережжя, Слобідської України, Галичини тощо /Д.Багалій, М.Грушевський, О.Єфименко, І.Лучицький, Є.Максимов та ін./. В рамках загальноісторичних проблем автори часопису зробили чималий вклад у розширення історико-краєзнавчих, топографічних, демографічних досліджень в Україні /В.Антонович, М.Біляшевський, М.Владимирський-Буданов, П.Лашкар'єв, В.Ляскоронський/. Чимало уваги /особливо в працях В.Барвинського, О.Левицького, М.Оглоблина/ приділялося побутовій історії українського народу. В церковно-історичній тематиці, поряд з замальовками з історії окремих храмів чи монастирів та описами церковних пам'яток, в ряді студій /С.Голубев, П.Лебединцев, П.Орловський, В.Тарновський/ досить виразно простежується історія конфесійних відносин і церковно-громадського життя в українських землях та тісно пов'язаних з ними культурно-національних рухів. На сторінках журналу неодноразово вміщувалися розвідки з історії освіти й культури /С.Голубев, Д.Вишневський, В.Сторожев, К.Харлампович та ін./. Рецензії "Киевской старини" внесли певний вклад в історіографію другої половини ХІХ - початку ХХ ст., оперативно й глибоко висвітлюючи загальний стан розвитку історичної науки цього періоду.

Журнал вдало поєднував в своїй практиці риси дослідницької інституції з діяльністю археографічної установи. На високе наукове значення вміщених на його сторінках актових і нарративних джерел неодноразово вказувалося в історичній літературі.

В той же час часопис виступив своєрідним літературно-філологічним центром, координуючим органом етнографічної науки, місцем збереження української фольклористики тощо.

Основні засади, на яких базувалася діяльність редакційного колективу, виразно простежуються й на подальших етапах існування часопису. Найбільший вплив на його роботу справляли Ф.Лебединцев, О.Лашкевич, Є.Кивлицький, В.Науменко, В.Антонович, П.Житецький, О.Лазаревський, І.Петров, О.Левицький та інші.

Однак з початку 1900-х років з ряду причин об'єктивного та суб'єктивного характеру книжка журналу помітно втрачає своє науково-ін-

формаційну насиченість. На його сторінках все частіше починають вміщуватися публіцистичні праці, белетристичні твори. Докорінна зміна спрямування журналу, на думку дисертанта, може розцінюватися як одна з головних причин підриву життєздатних сил "Киевской старини". Припинення її видання виявилось тяжкою втратою насамперед для української історичної науки.

У другому розділі проаналізовано публікації часопису з соціально-економічної проблематики. Автор вважає безпідставним твердження, що проблеми соціально-економічної історії України виявилися поза межами наукових інтересів авторів журналу. Тематично найбільшу питому вагу займають дослідження, що стосуються поземельних відносин в Україні. В працях В.Антоновича, Д.Багалія, О.Сфименко, О.Лазаревського, Є.Максимова, В.Науменка, М.Стороженка, А.Шиманова та ін. дослідників розглядалися питання про форми землеволодіння та землекористування, співвідношення різних форм ренти, специфічні риси розвитку сільсько-господарства в окремих регіонах України у ХІІ-ХІІІ ст. тощо.

Редакція журналу регулярно вміщувала в "Киевской старине" першоджерела з аграрної та соціальної історії середньовічної України, що, як правило, вперше вводились до наукового обігу і досі мають першорядне значення для моделювання соціально-економічної історії України, зокрема, дослідження таких питань, як поземельні відносини та кріпосницька політика російського самодержавства у Лівобережжі у другій половині ХІІ-ХІІІ ст. і роль у цьому процесі українського гетьманату; зміни в соціальній структурі, чисельному й етнічному складі населення; типи й форми господарств поселенців; джерела доходів великих феодальних маєтків; вивчення сярбинного та обшинного землеволодіння; виявлення спільного та відмінного у засобах та формах землекористування у правобережних і лівобережних землях тощо.

В "Киевской старине" було не тільки зібрано великий фактичний матеріал з історії заселення різних регіонів України та розвитку у них поземельних відносин і процесу закріпачення селянства, але й поставлено ряд теоретичних проблем, зроблено певні узагальнення /зокрема, у працях Д.Багалія, О.Лазаревського, В.Милорадовича, М.Петрова, В.Стоrojeва, Ф.Щербини/.

Матеріали часопису спростовують існуючі в ряді наукових праць твердження щодо недооцінки дожовтневими істориками соціальних наслідків Визвольної війни, замовчування відповідних зрушень в соціальній структурі середньовічного українського суспільства. В публікаціях О.Лазаревського, І.Лучицького, Д.Міллера, О.Радакової та деяких інших

на основі фактичного матеріалу доведено роль українського гетьманату в розкладі общинного землеволодіння і концентрації великої земельної власності в руках козацької старшини та поступового перетворення її в клас нової української земельної аристократії. Саме на сторінках "Киевской старини" працями Д.Багалія була започаткована полеміка відносно ролі общини в Україні, відголоски якої відчуваться і в сучасній історичній науці. Проте в матеріалах часопису /за незначним винятком/ практично не дискутувались питання про характер відносин між великими землевласниками та різними категоріями селянства. Мало уваги приділено проблемі орендних відносин в Україні, типам і формам господарств, що склалися в лівобережних землях після Визвольної війни. Практично не досліджено козацьке землеволодіння напередодні 1648 р.

Іншим важливим напрямом медієвістичних досліджень у сфері соціально-економічної історії виступає комплекс проблем, пов'язаних з виникненням і господарським розвитком міст і містечок України. В публікаціях О.Андрієвського, В.Антоновича, В.Ейнгорна, В.Іконнікова, І.Каманіна, І.Луцицького, Н.Молчановського, О.Стороженка, М.Суцдрова, І.Теличенка, В.Хижнякова та ін. вимальовується широка палітра життя міського населення за доби середньовіччя, його чисельність, соціального і етнічного складу, побуту та роду занять, взаємовідносин між різними соціальними прошарками, адміністративного устрою міст, розвитку в них ремесел, науки, культури тощо.

Провідною ідеєю цих студій виступає теза про згубний вплив магдебурзького права на економічний розвиток українських міст, що призвело на кінець XVIII ст. до їх практичного занепаду. Значна увага приділялася структурі міського управління в Україні в XVII-XVIII ст., взаємовідносинам міських органів управління з державними інститутами. Певне місце відведено характеристиці урядових реформ XVIII ст. в галузі міського урядування, доводиться наявність процесу різкої диференціації в міському суспільстві, появи міської аристократії, при цьому підкреслюється виключна роль у цьому процесі самодержавного уряду.

Доцільно наголосити на тому, що в "Киевской старине" практично не зустрічається узагальнюючих праць з питань розвитку промислового виробництва України в XVII-XVIII ст. Лише в невеликих замітках, а також публікаціях документів, знайшли відображення окремі епізоди з історії ремесел, промислів та мануфактури. Певне відображення, зокрема, у формі публікацій документів, знайшла діяльність та роль в економічному житті українського міста братств.

У матеріалах журналу відзначається малочисельність і нерозвине-

ність мішанського стану в українських землях, наголошується на превалюючій ролі в його господарській діяльності землеробства. В цілому ж робиться висновок про незадовільний стан господарського розвитку міст та містечок України в XVI-XVIII ст.

Більшість публікацій "Киевской старини" з соціально-економічної історії українських міст можна характеризувати як епізодичні замальовки. Проте на її сторінках друкувалися й ґрунтовні монографічні дослідження /зокрема, праці В.Антоновича, В.Іконнікова, І.Каманіна/, що містили нові теоретичні узагальнення і висновки.

В третьому розділі показується висвітлення на сторінках "Киевской старини" проблем суспільно-політичної історії України XVI-XVIII ст. Одним з провідних напрямів стало дослідження політичних відносин України з Росією і Польшею /В.Антонович, О.Востоков, М.Драгоманов, О. та П.Сфименки, П.Шафранов та ін./. У цьому контексті було розглянуто політичний та економічний розвиток українських земель у складі Речі Посполитої, піддавалася критиці думка про культуртрегерську місію польського шляхетства по відношенню до українського народу, досліджувалися умови входження України до складу Московської держави, дальший розвиток українсько-російських зв'язків під час т.зв. Руїни тощо. При цьому наголошувалося на самотності історичного розвитку українського етносу, вказувалося на формування особливого суспільно-політичного устрою Української козацької держави, який був несумісним з соціальними порядками та монархічним державним ладом північного сусіда.

Особливу актуальність мали публікації "Киевской старини" з проблем української державності /М.Василенко, О.Левицький, Д.Міллер, М.Стороженко та ін./. Заслугою на увагу оцінка епохи Б.Хмельницького як переломного моменту в історичному розвитку України, Польщі та Росії. Цікавими уявляється погляди авторів публікацій на форму та зміст гетьманської влади, зокрема, ототожнення її з президентським правлінням розвинутих європейських країн кінця XIX ст. Не без інтересу сучасним читачем сприймаються оцінки таких непересічних статей в політичній історії України XVII-XVIII ст., як гетьмани Б.Хмельницький, П.Дорошенко, І.Мазепа, К.Розумовський, Ю.Хмельницький та інші.

Значну питому вагу в публікаціях журналу займає тематика з історії української юриспруденції /М.Бакай, В.Василенко, О.Лазаревський, І.Теличенко та ін./.

Іншим важливим напрямом історичних досліджень є проблематика,

пов'язана з політикою російського самодержавства щодо України. Авторі публікацій /Д.Багалій, М.Василенко, В.Павелко, М.Стороженко.../ намагалися простежити етапи й конкретні шляхи інкорпораційної політики царизму, причини втрати Україною своєї національної державності. Характерно, що серед останніх в першу чергу називалися економічні чинники.

Комплекс матеріалів присвячено дослідженню народних рухів в Україні, окремих моментів соціальної боротьби народних мас. На сторінках "Киевской старини" /в працях В.Антоновича, І.Луцицького, І.Каманіна, М.Костомарова, Ф.Ніколайчика, В.Павелки, Я.Шульгіна та багатьох інших/ по-новому були поставлені питання про визвольні рухи і перші козацькі повстання, їх характер та історичне значення, причини і головні завдання Визвольної війни українського народу /за термінологією досліджень - Хмельниччини/, її соціально-економічні та політичні наслідки, значення гайдамаччини, роль православного духовенства в Коліївщині 1768 р., відношення урядових кіл Росії до народних повстань тощо.

Аналіз публікацій журналу не підтверджує існуючу і по нині тезу про ігнорування дожовтневими дослідниками соціально-економічних передумов народних виступів. В працях даються нові матеріали до біографій видатних ватажків та проводирів народних рухів в Україні ХУІ-ХУІІІ ст., проливається світло на діяльність окремих загонів повсталих, з'ясовується їх чисельність і соціальний склад.

Разом з тим спостерігається помітна диспропорція наукових інтересів дослідників. Якщо тема гайдамаського руху простежується на сторінках журналу досить детально і в різних аспектах, то, наприклад, опришківство практично залишилося поза увагою істориків. Недостатньо вивчалася також проблема визвольної боротьби проти іноземних завойовників, лише фрагментарно висвітлювалася така форма соціального протесту, як втечі та міграції у південні степи України, т.зв. "шукання козацтва". Практично невивченими залишилися питання формування соціально-політичних поглядів учасників народних виступів.

Особливий вклад внесла "Киевская старина" у вивчення історії українського козацтва. У публікаціях В.Антоновича, М.Довнар-Запольського, Ф.Кондратовича /псевдонім Ф.Вовка/, О.Лазаревського, Л.Падалки, І.Новицького, А.Скальковського, А.Шиманова та ін. авторів спостерігається намагання відійти від традиційних схем польської історіографії, на основі нових фактів здійснити спробу перегляду основних висновків праць попередників. Основна увага при цьому зосереджувалася на поста-

новці та вирішенні таких кардинальних проблем, як шляхи виникнення українського козацтва, його еволюція в окремий стан українського середньовічного суспільства, роль козаків у колонізації великих степових масивів земель на півдні України, заснування Запорозької Січі як військового, адміністративного й господарського центру козацтва, участь козаків у визвольних змаганнях українців в XV-XVII ст., знищення Запорозької Січі наприкінці XVIII ст. тощо.

Характерно, що дослідники намагалися по-новому осмислити суть феномену українського козацтва, зокрема, розглянути військову та господарську діяльність запорожців, простежити процес диференціації козацького стану та намагання козацької старшини перейти у дворянство.

Безперечним досягненням редакції "Киевской старини" стало введення до наукового обігу великої кількості нових документальних матеріалів з історії козацтва. Постановкою нових проблем з цієї тематики і пошуком оригінальних способів їх вирішення журнал помітно збагатив досягнення українського козакознавства.

У дисертації наголошувалося, що в публікаціях часопису відбулися найбільш значні досягнення вітчизняної історіографії кінця XIX - початку XX ст. Використання багатого історіографічного доробку з проблем суспільно-політичної історії України XVI-XVIII ст., зосередженого на сторінках "Киевской старини", набуває особливої гостроти сьогодні, враховуючи, зокрема, факт, що значна частина піднятих доживтєвими істориками питань виявилася практично закритою в радянській історичній науці.

У висновках підведено основні підсумки дослідження, що виносять-ся на захист:

- заснування історичного журналу "Киевская старина" стало можливим завдяки інтенсивному розвитку історичної науки в Україні у другій половині XIX ст., що обумовило, зокрема, оперативне і своєчасне висвітлення її досягнень на сторінках спеціалізованого друкованого органу;

- з іншого боку, часопис "Киевская старина" відіграв велику роль в історіографічному процесі другої половини XIX - початку XX ст. своїм вкладом у розробку пріоритетних напрямів історичних досліджень, популяризацію знань з минулого України серед широкого читачього загалу;

- виступаючи трибуною апробації нових ідей та концепцій для провідних науковців, журнал одночасно надавав свої сторінки для проб пера початкувчим дослідникам, тим самим консолідувавши навколо себе тодішній науковий потенціал України;

- "Киевской старине" належить особливе місце в доживтневій історичній публіцистиці, що обумовлюється надзвичайно широкими хронологічним та тематичним діапазонами її публікацій;

- публікації часопису охоплювали таке коло проблем, як історія Київської Русі; соціально-економічна і суспільно-політична історія України XVI-XVIII ст.; питання етногенезу українців; суспільна думка; історія українського козацтва і його твердині - Запорозької Січі; питання національно-визвольної боротьби українського народу; створення Української козацької держави; конфесійні рухи; історія української культури, освіти тощо;

- на сторінках "Киевской старини" широко розроблялися питання археології, історіографії, джерелознавства, топоніміки, демографічних та міграційних процесів;

- поряд з публікацією оригінальних розробок редакцією журналу провадилася велика археографічна робота, що відбивала наукові методи та принципи підготовки до друку джерел, вироблені археографічними установами країни;

- часопису належить не тільки пріоритет у першодруку документальних матеріалів, але й збагачення історіографічної спадщини новими концептуальними підходами до розробки ряду проблем, оригінальними теоретичними положеннями і висновками;

- за умови відсутності в Лівобережній Україні у другій половині XIX - на початку XX ст. спеціального координаційного центру "Киевскую старину" слід розглядати як повноважну наукову та організаційну інституцію по розробці пріоритетних напрямів історичних досліджень в регіоні;

- на підставі аналізу публікацій "Киевской старини" стає можливою загальна переоцінка історико-історіографічної ситуації в Україні у другій половині XIX - на початку XX ст., перегляд багатьох положень, вироблених радянською історіографією щодо оцінки деяких важливих аспектів середньовічної історії України;

-вироблені редакцією "Киевской старини" критерії відбору та принципи публікації історичних матеріалів можуть бути використаними на практиці сучасної журналістики;

- публікації часопису, при певному критичному ставленні до них, становлять суттєву наукову базу для постановки та розробки пріоритетних проблем як українознавства загалом, так і сучасної української медієвістики /зокрема, при вивченні соціально-економічних процесів

в українських землях в XVI-XVIII ст.; формування феодального землеволодіння; розвитку промисловості, торгівлі; взаємообумовленості соціально-економічних факторів і форм соціального протесту; дослідженні свідомості учасників народних рухів; результативності національно-визвольної боротьби; еволюції класово-станової структури українського середньовічного суспільства; генези української державності; етнічної культури українського народу та багатьох інших/.

Дисертація пройшла апробацію у відділі історії України середніх віків Інституту історії України АН України.

Основні її положення викладено у наступних публікаціях автора:

1. Історія Новгород-Северської гімназії на сторінках "Киевской старины" // Новгород-Северскому - 1000 лет: Тезисы докладов областной научно-практической конференции /май 1989 г./ - Чернигов - Новгород-Северский, 1989. - 0,1 авт. арк. /рос. мова/.

2. Діяльність цехових братств м.Степанів /за матеріалами журналу "Киевская старина"/ // Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень III-ої Волинської історико-краєзнавчої конференції. - Луцьк, 1989. - 0,1 авт. арк.

3. Журнал "Киевская старина" як джерело для історико-краєзнавчих досліджень // IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей і повідомлень. - К., 1988. - 0,1 авт. арк.

4. Журнал "Киевская старина" і його місце в дослідженнях з української історичної медієвістики // Проблеми української історичної медієвістики. Методичні рекомендації. Теоретико-практичні розробки. - К., 1990. - 0,4 авт. арк.

5. Поземельні відносини на Брацлавщині /за матеріалами журналу "Киевская старина"/ // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. - Кам'янець-Подільський, 1990. - 0,1 авт. арк.

6. До питання місцезоташування запорозьких січей /дослідження Л.Падалки в журналі "Киевская старина"/ // Матеріали першої республіканської науково-практичної конференції "Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці". - Дніпропетровськ, 1990. - 0,2 авт. арк.

7. Публікація журналу "Киевская старина" // Укр. іст. журн. - 1991. - № 3. - 0,3 авт. арк.

8. Наукова обробка тексту та коментарі до праці: Ролле И.И. Женщины при Чигиринском дворе во второй половине XVII века // Укр. іст. журн. - 1991. - № 3,4. - 2,0 друк. арк.

9. Висвітлення на сторінках "Киевской старини" деяких аспектів відносин України з Росією та Річчю Посполитою в кінці XVI-XVII ст. // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку /Матеріали республіканських історичних читань/. - К., 1991. - 0,2 авт. арк.

10. Біля витоків "Киевской старини" /До 110-річчя виходу першого номера журналу/ // Укр. іст. журн. - 1992. - № 1. - 0,9 авт. арк.

11. Юридичні норми та система судочинства в Гетьманщині /За матеріалами журналу "Киевская старина"/ // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку /Матеріали других всеукраїнських історичних читань/. - Черкаси, 1992. - 0,2 авт. арк.

12. Гайдамацький рух у висвітленні журналу "Киевская старина" // Проблеми історії національного руху на Україні /до 1917 р./: Тези доповідей. - Ч.2. - Київ-Миколаїв, 1992. - 0,1 авт. арк.

13. Історія українського козацтва в публікаціях журналу "Киевская старина" // Укр. іст. журн. - 1992. - № 9. - 1,0 авт. арк.

14. Внесок журналу "Киевская старина" в українське козакознавство // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва /Київ-Дніпропетровськ, 13-17 травня 1991 р./: У 3-х вип. - Вип. II. - К., 1993. - 0,3 авт. арк.

465812

АВ 27.744

Підписано до друку 22.04.93. Формат 60x84 1/16
Ум. друк. арк. 0,9   Обл. вид. арк. 1,0
Тираж 100. Зам. 360   1993 р. Безплатний

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України АН України
Київ-1, Грушевського, 4